

rendszerébe. Mindent összevéve mégis elmondható, hogy ezekben az írásokban és más korábbi szövegekben, beleértve az *Egyéniség és valóság*ot is, a költő tartotta magát a hegeli dialektika Marx által továbbfejlesztett, ahogy mondani szokás: fejjéről talpára állított ortodox felfogásához. Ez az ortodox álláspont azonban az évek során egyre több kritikai elemmel töltődött föl, s a dialektika világmagyarázó érvénye végül szűkebb körre szorult vissza.

[*A művészet kérdése és a proletárság...*] című töredékében jutott el dialektika-kritikájának egyik végpontjára: „Hegel, aki szellemi folyamatnak látta a világot, természetesen a dialektikát állította előtérbe, mert hiszen az emberi szellem, a logika, dialektikus természetű. Mi azonban, akik a gondolkodást is természeti folyamatnak látjuk, a világot nem mondhatjuk dialektikusnak, hanem történetinek kell mondanunk. A logika dialektikus, a valóság történeti. Mint valóságos lény, nem dialektikus, hanem történeti vagyok és csak mint elvont, logikai lény vagyok dialektikus. Történetet csinálok, dialektikát megértek. Hegel kész értelmet látott a világban, ezért metafizikát csinált és azt elnevezte logikának. Én történelmet látok a világban és meg akarom mégis érteni, hogy tudatosan formálhas-sam. Ezt a megértő működést nevezem dialektikának.” A *Hegel, Marx, Freud* dialektika-felfogása, a József Attila-i Hegel-értelmezés másik végpontja ezzel diametrálisan ellentétesnek tekinthető, amennyiben számol a társadalmi valóságban érvényesülő „reális, tárgyi logikával”, azaz „az emberi szellem lecsapódásaiban” tetten érhető objektív dialektikával.

A dialektika kérdésében tehát a költő gondolkodása nem jutott nyugvópontra, de bármint legyen is, bizonyos, hogy József Attila 1929–1930 és 1937 között mindvégig termékeny és elmélyült viszonyban volt a hegeli bölcelettel, a hegeli rendszer soha nem került ki figyelmének centrumából. Amint hogy a *Hegel, Marx, Freud* című írásában Feuerbach történeti jelentőségének is meglepően nagy hangsúlyt adott. A két névhez harmadikként Marxét kell hozzáfűznünk azzal a megjegyzéssel, hogy noha kétségtelen, hogy a költő nagy érdeklődéssel tanulmányozta a fiatal Marx írásait, *A szocializmus bölcelete* című tanulmányában mégis csak leírta azt a mondatot, hogy „főműve – a »Tőke«”, azaz újabb keletű egyoldalúságnak tűnik a szememben József Attila elkötelezettségét hangoztatni a korai Marx mellett. A Hegel, Feuerbach és Marx iránt a tanulmányban megnyilvánult intenzív kritikai érdeklődés arra figyelmeztet, hogy a költő minden érzékenysége dacára, amelyet a modern személyiség bonyolult problémái iránt tanúsított, nem szakadt el a XIX. század közepén kimunkált emberképtől és társadalomképtől. Azazhogy törekedett érdemi továbblépésre, s ennek irányát Freud nevével jelölhetjük meg. A továbblépés azonban a legkevésbé sem jelentett elvtelen behódolást a pszichoanalízis emberképe előtt, hanem nagyon is sok kritikus elemet, fenntartást hordozott vele szemben. Nem arra törekedett a tanulmány szerzője, hogy Freud segítségével túllépjen Hegelen, Feuerbachon és Marxon, hanem arra, hogy a két pólus között folytonosságot, összhangot teremtsen. A *Hegel, Marx, Freud* tehát nagyszabású kísérlet a címben szereplő gondolkodók és a címből kimaradt Feuerbach örökségén alapuló saját bölceleti koncepció kimunkálására. Hegel öröksége ennek a kísérletnek integráns részét képezi.

BARTAL MÁRIA

„... az apának és a fiúnak
együttes szárnyalása...”

A következőkben József Attila *Hegel, Marx, Freud* című tanulmányának a közelmúltban ismertté vált 7. számú szövegrészét* vizsgálom, és a figyelmet elsősorban azon belső elmozdulásokra szeretném irányítani, amelyek a szövegben az egyén önértelmezésének definíciós kísérletei között mennek végbe. E meghatározások – mint látni fogjuk – a felnőtt *én* és az áldozatként megjelenített *gyermek* relációja felé mutatnak, és a kínálkozó freudi párhuzamos szöveghelyek megidézésén túl egymásra olvassák a görög Ikarosz-történetek egy változatát és az evangéliumi passiótörténet sajátos értelmezését. A tanulmány második részében az foglalkoztat, milyen hozadéka lehetnek e gondolatmenetnek a tanulmány megírásával egyidejű költemények értelmezésében, vagyis hogy olvasataink milyen új szempontokkal gazdagodhatnak a *Hegel, Marx, Freud* 7. részének elemzése nyomán.

1.

A *Hegel, Marx, Freud* 7. pontjának célkitűzése – a tanulmány egészének kérdésfeltevésével összhangban –, hogy az „emberi lényeg” marxi meghatározásának kritikájával a figyelmet a szocializmus megvalósításához szükséges, ámde hiányzó „alanyi, lelki előfeltételek”-re irányítsa. József Attila a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* meghatározásából indul ki, ahol Marx az egyén önmagához fűződő viszonyát a *férfi és nő* kapcsolatának analógiájaként közelíti meg. E sémát módosítja a tanulmányíró – vélhetően Freud és Ferenczi hatására – először a gyermekkori *én* felnőttekhez fűződő, már lezárult viszonyára, majd a zsidó-keresztény hagyomány megváltástörténetének, valamint a görög Ikarosz-történetek egy mozzanatának megidézésével leszűkíti *apa* és *fiú* egyidejű, történetiségétől megfosztott kapcsolatának rajzára. A megváltástörténet József Attila-i összegzésében („a kereszténységben a *gyermek*, az ember fia váltja meg az emberiséget szenvedéseitől”) feltűnő egyfelől, hogy – az apokrif gyermekségevangeliumok egyes szöveghelyeihez hasonlóan – az áldozattá vált *gyermek* Jézus alakjába sűríti a megváltás folyamatát, másfelől, hogy az evangéliumi elbeszéléssel szemben a megváltás tétjévé nem a *bűnöktől*, hanem a *szenvedéstől* való szabadulást teszi.

Az elsőként említett átértelmezés Freud *Totem és tabu* című, 1912–13-as írásának alkotó felhasználásáról tanúskodik. A bécsi orvos munkái közül egyébiránt ez az olvasmányélmény adathozható a leggazdagabban József Attila tanulmányaiban és töredékeiben:

cím szerint utal e műre a költő az *Egyéniség és valóság* főszovegében¹, a *Kina* egyik lábjegyzetében², több tartalmi utalás található továbbá a *Hegel, Marx, Freud* tanulmány előmunkálataiban is: pl. [Az animizmustól...] kezdetű töredékben³. A *Totem és tabu* IV., *A totemizmus visszatérése a gyermekkorban* című fejezetének gondolatmenete szerint az isteni gyermek önkéntes áldozatával a közösség nevében, a *szemet szemért* ősi törvénye értelmében az apagyilkossággént felfogott eredeti bűnt vezekeli le:

„Ugyanazon tétével, amely az apának a lehető legnagyobb elégtételt adja meg, a fiú is eléri atyjával szemben vágyainak célját. Maga is istenné lesz az apa mellett, voltaképpen helyette. A fiúváltás váltja fel az apaválást. E helyettesítés jeléül újra felélesztik a régi totemlakomát a kommunikáció alakjában, mikor már most a testvérek serege a fiú húsát és vérért fogyasztja, nem pedig az atyáét, s annak elfogyasztásával megszenteli és vele azonosul.”⁴

A *Rossz közérzet a kultúrában* című Freud-tanulmány a valószínűsíthető forrása annak az elgondolásnak, amely a megváltás tétjének az emberi bűnöktől való megtisztulás helyett a szenvedéstől való szabadulást tekinti. A bűn érzését ugyanis Freud e művében a megváltástörténet kapcsán a „szorongás topikai fázisaként” értelmezi, amely a későbbiekben a felettes éntől való félelemmé alakul.⁵ Feltételezhetjük, hogy József Attilának saját példánya is volt e kötetből, ha hitelt érdemlőnek tekintjük Fejtő Ferenc visszaemlékezését⁶, amelyben a költőtől kölcsönként három Freud-könyv egyikeként említi e művet (a másik kettő *Az álomról* és *A mindennapi élet pszichopatológiája*). Erős Ferenc korábban a *Világosítsd föl* és az [Ős patkány terjeszt kórt...] kezdetű költemények kultúrpszichizmusában látta bizonyítékát e könyv ismeretének⁷, de a mű beható ismeretéről tanúskodik [Az animizmustól...] kezdetű töredék szövege, amelyben József Attila az anyáról való leválás folyamatát röviden összegzi, valamint [A művészet kérdése és a proletárság...] kez-

* A tanulmányban idézett József Attila-tanulmányrészletek, töredékek forrása (ha másképpen nem jelzem) a <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja> címen megtalálható hálózati kritikai kiadás. Az egyes szövegek címe után szögletes zárójelben feltüntetett arab számok e kiadás gyakorlata nyomán az idézett szövegek azonosítására szolgálnak.

¹ „Illusztrálja ezt Freud Totem és tabu c. tanulmánya, amely alcíme szerint »a vadnépek és a neurotikusok lelki életének némely megegyezéséről« szól.” (JÓZSEF Attila, *Egyéniség és valóság* [79])

² „A „nyugati” kultúrákban is a mezőgazdaság elterjedésével lépnek előtérbe az atya mellett a fiúistenek, akik most már szent családot alkotnak és a családon belül a fiúk rendeltetése az atya szolgálata.” (József Attila saját jegyzete e szövegrészhez: „Totem és tabu 165.”) (JÓZSEF Attila, *Kina* [81])

³ „Az animizmustól, a tótemtől, Istenen át a termelési eszközökig, végül ösztöneink észrevevéséig – a csecsemő utja, ahogy észreveszi, hogy a világon, hogy az anya teste nem az övé, hanem az anyáé.” (JÓZSEF Attila, [Az animizmustól...] [147])

⁴ SIGMUND FREUD, *Totem és tabu*, 151 = S. F., *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*, Cserépfalvi Könyvkiadó, Bp., 1995 (*Sigmund Freud művei*, V).

⁵ SIGMUND FREUD, *Rossz közérzet a kultúrában*, ford. LINCZÉNYI Adorján, 396 = S. F., *Esszék*, Gondolat Kiadó, Bp., 1982.

⁶ FEJTŐ Ferenc, *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*, ford. BALABÁN Péter, Magvető Kiadó, Bp., 1990, 212–214.

⁷ ERŐS Ferenc, *Freudmarxista volt-e József Attila?*, 289 = HORVÁTH Iván, TVERDOTA György (szerk.), *„Miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1992.

detű szöveg, ahol József Attila pontról pontra követi Freud leírását a felnőtt érzésének kialakulásáról, az anyamellről leválasztott gyermek traumájától kezdődően⁸.

A Krisztus-történetben a fiú áldozatát az apa akaratával összhangban, a közösség képviselőjeként önként hozza meg; míg Icarus az ovidiusi mítoszváltozatban akkor válik áldozattá, midőn a repülés örömétől áthatva szembefordul a szülői paranccsal, és kilépve a kontaktus teréből az apja fölé, a naphoz akar emelkedni. Jóllehet Freud előszeretettel használta a görög mítoszokat illusztrációként saját gondolatmeneteihez, Icarus történetére sehol sem utalt. A pszichopatológiában e történet nyomán jóval később, 1980-ban jelent meg az Icarus-komplexus fogalma⁹, a szülei tervek áldozatává vált gyermek torzult lelki folyamatainak leírása kapcsán. József Attila a *Hegel, Marx, Freud* 7. pontjában az ovidiusi változatában ránk maradt mítoszi anyagból kiemelt egy feszültséggel, apa és fiú rivalizálásától, apai aggodalomtól és a közelgő tragédiától terhes képet, és „apának és a fiúnak együttes szárnyalását”, a közös szabadulási kísérletet idealizált képpé merevíti, az együttlét önfelédtt pillanatait sejtetvén:

„s nyomban előre –
röppent, visszatekintve fiára, akár a madár, mely
fészkéből kicsinyét legelőször csalja ki szállni,
hívta: kövesse, veszélyes ügyességre tanítván,
verte saját szárnyát, s szemmel tartotta fiát...
[...]
ekkor örömmre gyulladt a fiú a merész repüléstől
s messzire hagyta vezérét” (Dsida Jenő ford.)¹⁰

A kísérlet gyászos kimeneteléről hallgat a 7. szövegrész, holott természetszerűleg a kortársak harmincas évekbeli esszéiben is a történetnek ez az aspektusa került előtérbe. Kivételt képez közülük Szemlér Ferenc 1935-ös hozzászólása Babits Mihály egy évvel korábban indított vitasorozatához a Nyugat hasábjain: *Mit tegyen az író a háborúval szemben?*¹¹. Szemlér Ferenc rövid eszmefuttatásában – amely valószínűsíthetően József Attilának is kezébe került – Kosztolányi Dezső indifferens hozzászólását támadja, és a *Hegel, Marx, Freud*-hoz hasonlóan a repülés eszméjét hangsúlyozza:

„Hát miért nem akarja elismerni, Mester, Ön, aki költő, hogy a vágyálmok, a látomások, az álmodozások viszik előre az emberiséget és nem a botor belenyugvás?... Nem tudja, hogy a repülést Daedalos és Ikaros mondája álmolta meg először és hogy a rabszolgaság gondolatát egy naiv regény, a »Tamás bátya kunyhója« tette megbélyegzetté?... Ó hát még mindig azt gondolja, hogy az álmokkal és mesékkel dolgozó költő semmit sem tehet?...”¹²

⁸ Mindkét József Attila-írás a következő részlettel foglalkozik: Sigmund FREUD, *Rossz közérzet a kultúrában*, 331–332 = S. F., *Esszék*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1982.

⁹ Erling ENG, *The Icarus Complex*, Journal of Personality Assessment, 1980.

¹⁰ DSIDA Jenő, *Légy már legenda. Összes verse és műfordítása*, Püski Kiadó, Bp., 1997.

¹¹ *Mit tegyen az író a háborúval szemben? A Nyugat ankétja*, Nyugat, 1934/23–24. és 1935/1., 2., 3. szám

¹² SZEMLÉR Ferenc, *Mit tegyen az író a háborúval szemben?*, Nyugat, 1935/3., kötetben: Nyugat, 1935. I. 234–236.

Szemlér Ferenc annak a XIX. századi lelkesültségnek a hangján szól a művészetéről és az emberiség haladásáról, amelyben a *Hegel, Marx, Freud* írója a technikai vívmányok kapcsán már nem tud osztozni: „Ha Freudot és tanítását marxi dialektikával elemzem, mindjárt észreveszem, hogy a technikába vetett pozitivisták hit siralmasnak látszó féloldalas logikájára, logikátlan dialektikájára kellett elkövetkeznie.”¹³ Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy József Attila tanulmányában a technikai vívmányok örökébe a „felnőtti és a gyermeki nemiség” viszonyának tudatos feloldására hivatott pszichoanalízis lép, ahogyan talán sejthető is már az „atyának és fiúnak együttes szárnyalását” kimerevítő képből, amely a tárgyalt 7. szövegrész nyelvhasználatától élesen elütő, archaizáló megfogalmazásban szólal meg. A technika vívmányainak elsőbbségét felváltó pszichoanalízis szerepéről az előtanulmányok közül *Az új század új tudománya* című írás szól bővebben¹⁴, és világos előképét megtalálhatjuk Hollós István Ferenczi Sándor könyveiről írt, szintén a Nyugatban megjelent bírálatában¹⁵. Hollós recenziójának alapötletét a lelki mélységeket feltáró pszichoanalízis és a „levegő magasságait” ostromló repülőgép feltalálásának tudománytörténeti egybeesése, analógiája adta.¹⁶ Bak Róberttől tudjuk, hogy József Attila ismerte Hollós írásait, közülük Kassai György szerint elsősorban a *Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédig* című értekezését (még kézirat formájában), amelyre elsősorban a *Költőnk és kora* című költemény szövegéből következtethetünk.¹⁷ A *Hegel, Marx, Freud* tanulmány 7. pontjának gondolatmenete azonban érzékelhetően elmozdul az *Egy illúzió jövőjében* (1927) megfogalmazott elgondolás felé¹⁸. József Attila e Freud-mű szellemében,

¹³ JÓZSEF Attila, [I. *Nem volt olyan könyv...*] [143].

¹⁴ „A XIX. század bámulatra méltó technikai fejlődése új formát adott az örökké kiülő vagy inkább kiülőnek látszó tárgyakra támaszkodó emberi hitnek. ...Általánossá vált az a hit, hogy az új technika függetlenít a természettől, megszünteti végre az emberi boldogtalanságot egyfelől azzal, hogy életre segít egy társadalmi rendet, mely a köz javán alapul, másfelől azzal, hogy a tökéletesedő műszerek segítségével megszabadítja az embereket a betegségektől. Most már látjuk, hogy nem így történt, a bizalom csütörtököt mondott. Kiderült, hogy az új technika szadista, vagy legalábbis agresszív társadalmi eszmények hitvallóinak vált parancsnoki hídjává és kiderült a betegségekről is, hála a pszichoanalízisnek, hogy nagyobb részt lelki eredetű szorongásos megbetegedések.” (JÓZSEF Attila, [I. *Az új század új tudománya*] [148].)

¹⁵ Dr. HOLLÓS István, *Ferenczi Sándor: Lélekelemzés. Értekezések a pszichoanalízis köréből. – Ideges tünetek keletkezése és egyéb értekezések a pszichoanalízis köréből.* Budapest. 1914. Dick Manó kiadása, Nyugat, 1914/8.

¹⁶ „A technikai tudományok elérhetővé tették a levegő magasságait, a pszichoanalízis feltárta a lélek mélységét. A két egymástól oly távol álló esemény időbeli találkozása nemcsak tudománytörténelmi szempontból jellemző, hanem belső analógiáknál fogva is. A levegő meghódítása és a lélek megismerése egyformán ősi, mélyen izgató és eddig elérhetetlen vágya volt az emberiségnek. Némi analógia rejlik már abban a körülményben is, hogy amíg valóságban repülni nem tudtunk, a léleknek régen adott égbe vivő szárnyakat a hit. És előbb meg kellett szünni a szárnyas lélekben való hívésnek, hogy a test az ég felé repülni tudjon. Mindkettő, a lélek megismerése és a repülés technikája egyformán a természettudományos gondolkodásnak lehetett csak gyümölcse.” (HOLLÓS István, *I. m.*)

¹⁷ KASSAI György, *Ősiség és folytonosság József Attilánál*, *Thalassa*, 2003/2–3, 49–56.

¹⁸ „Ha eleinte azt hittük, hogy a kultúra lényege a természet felett való hatalom, abból a célból, hogy az élethez szükséges javak előállíttassanak, és hogy a kultúrát fenyegető veszélyek elháríthatók lennének, ha a javakat az emberek között célszerűbben osztanák el, úgy most azt látjuk,

valamint korábbi analitikusa, dr. Rapaport Samu általa stilizált munkáját, az *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása*¹⁹ című könyvét is megidézve²⁰ így fogalmaz:

„...amennyire észszerű követelménnyé teszi a mai, repülőgépes technika a társadalomnak az egész emberiségre szóló megszervezését a társadalmi tudatban, az egyének gyomorsavtúltengéses biológiai léte éppoly értelmetlenné teszi e megszervezésben való öntudatos részvételt. Marx a gyermek szerveiből nem olvashatta ki, hogy a gyermek nemi lény s így nem is jöhetett rá arra, hogy az embernek önmagához való, a felnőttek a gyermekhez való viszonya, melyet minden felnőtt egyén külön, materiális gyermek nélkül megtestesít önmagában – végső fokon nem más, mint a felnőtt és a gyermeki nemiség viszonya egymáshoz ugyanabban az emberben. Ennek a viszonyoknak a tudatos föloldása nélkül az egyének egyszerűen nem juthatnak kifejezett szerveiknek, szerveik működésének szabad birtokába...”

E szövegrész előzményének tekinthetjük a Lengyel András szerint 1935–36-ra datálható²¹ [*Marx szimbolizmusa*]²² című, befejezetlenül maradt írást, amelyben József Attila vázlatos formában tesz kísérletet a marxi és freudi fogalmak összeegyeztetésére. Szempontunkból különös jelentőséggel az utolsó mondat bír: „Megvalósítási elv (repülő, repülőgép) mint a termelési eszközök fejlődésének magyarázata.” Néhány mondattal feljebb József Attila ebben a töredékében is előhívja a *termelési eszköz* marxi értelmezését, mint amely „meghatározza az emberek egymáshoz és a természethez való viszonyát” (ez szempontunkból különösen érdekes), majd megfelelteti azt az ösztönök kölcsönviszonyának leképződéseként értett *képzet* fogalmának.

Mielőtt áttérnék annak tárgyalására, hogy József Attila utolsó éveinek költészetében milyen hozadékaik lettek, és a versek értelmezésében milyen szempontokat nyújthat a *Hegel, Marx, Freud* tanulmány itt tárgyalt rövid részlete, szeretném még egyszer felhívni a figyelmet a 7. rész belső elmozdulásaira az egyén önmagához való viszonyának meghatározásában. József Attila a marxi analógiából indul ki, férfi és nő kapcsolatából, majd a gyermekkori *én* korábbi, felnőttekhez fűződő viszonyát merevíti „lelki valóságá”-ra. A megváltástörténet freudi értelmezésének és az Ikarosz-mítosz egymásraolvasásának segítségével az apa–fiú relációban felfogott gyermek-áldozatra helyezi a hangsúlyt (ahol már az apával való kontaktus felbomlásának veszélye fenyeget), majd az imént idézett részletben mintegy visszacsúszik egy leegyszerűsített freudi, nemiségre korlátozódó sémához. (Ez utóbbi kapcsán fontos szem előtt tartanunk a III. *Rapaport-levél* egy részletét²³, amelyet Lengyel András joggal nevezett meta-pszichoanalitikus értekezési betétnek²⁴. A 139–162.

hogy a súlypont az anyagiakról a lelkiekre tevődik át.” (Sigmund FREUD, *Egy illúzió jövője*, Párisbeszéd Kiadó, Bp., 1991, 11.)

¹⁹ RAPAPORT Samu, *Ideges gyomor- és bélbajok kezelése és gyógyítása. Pszichoanalitikai tanulmány*, Bp., Lélekkutatás Kiadása, 1931.

²⁰ E munkálatokról bővebben I. VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval = HORVÁTH Iván, TVERDOTA György (szerk.), „Miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1992, 229–258.

²¹ a keltezéshez: LENGYEL András, „...gondja két a gondolatban”. *Az értekező József Attiláról*, Tiszatáj Alapítvány, Szeged, 2005, 256. (a töredék értelmezéséhez: 256–260.)

²² JÓZSEF Attila, [*Marx szimbolizmusa*] [146].

²³ HORVÁTH Iván, TVERDOTA György (szerk.), „Miért fáj ma is”. *Az ismeretlen József Attila*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1992, 362–363.

²⁴ LENGYEL András, *I. m.*, 197.

sorig terjedő rész ugyanis árnyalja azt a képet, amelyet számos tanulmány korábban József Attila Ödipusz-komplexusról alkotott nézeteiről kialakított. Az ún. *Ödipusz-komplexus* itt ugyanis határozottan pszichoanalitikai konstrukcióként jelenik meg.

2.

Különös, hogy a szövegekörnyezetéből stílusosan és gondolati tartalmát tekintve is kirívó, Daedalus és Icarust megjelenítő mítoszi kép máshol nem szerepel nyílt referenciaként József Attila egyetlen tanulmányában, általunk ismert töredékében vagy költeményében sem (a két férfi együttesének idilli ábrázolásához legközelebb talán még az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* című költemény áll). Szembeötlő ugyanakkor, hogy a megváltástörténet freudi átértelmezése milyen kitüntetett szerepet kap az utolsó két év költészetében. Tverdota György a József Attila-kultusz kialakulása kapcsán könyvében külön fejezetet szentel azon méltatások elemzésének, amelyek a recepció kezdeti szakaszától napjainkig a passiótörténet mintájára írják át a költő élettörténetét (*A krisztusi párhuzam*).²⁵ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy József Attila költői énértelmezései mögött a *Lázadó Krisztus* című korai verstől kezdve palimpszesztként mindvégig jelen van a krisztusi szenvedéstörténet, különös tekintettel az utolsó hónapok verseire (*Nem emel föl, Bukj föl az árból*). A *Hegel, Marx, Freud* tanulmány kapcsán válik különösen szembetűnővé, hogy ez az áldozat mindannyiszor apa és fiú kapcsolatának terében megy végbe, a szubjektum-objektum séma legyőzésével, az *én* és a *te* szólamának egymásra íródásával²⁶:

„Alkotni vagyunk, nem dicsérni.
Gyermekeink sem azért vannak,
Hogy tiszteljenek bennünket
S mi, Atyánk, a te gyermekeid vagyunk
[...]
S enmagunk előtt is térdet hajtunk, mondván:
Szabadíts meg a gonosztól.
Akarom.”

(*Imádság megfáradtaknak, 1925*)

„Fogadj fiadnak, Istenem,
hogy ne legyek kegyetlen árva
...
Tudod, szívem mily kisgyerek –
ne viszonzd a tagadásom,
ne vakítsd meg a lelkemet,
néha engedd, hogy mennybe lásson.

²⁵ TVERDOTA György, *A komor feltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*, Pannonica Kiadó, Bp., 1998, 122–129.

²⁶ erről bővebben BARTAL Mária, „Légy a mi érző, meleg bőrünk”. *Az imádság beszédmódjának megújítása József Attila költészetében*, *Literatura*, 2005/4, 447–458., különösen 452 skk.

Kinek mindegy volt már a kín,
Hisz gondjaid magamra vettem...²⁷
(Nem emel föl)

A Hegel, Marx, Freud 7. része nyomán válik láthatóvá továbbá, hogy az *ént* áldozatként elbeszélő versek mögött a passiótörténet módosítójaként jelen van az Ikarosz-mítosz sémája, annak egyes képei és a történet kapcsán kialakított szubjektumkoncepció. Korai csírája megfigyelhető ennek a *Mint gyermek...* kezdetű, 1935-ös szonett szövegében, amely a megváltás és a szabadulás lehetetlenségének panaszát úgy szólaltatja meg, hogy a vers ellenpontozó lezárásában felnőtt és gyermek egymásnak ellentmondó tapasztalatát egyetlen szólamná egyesíti:

„Mint gyermek, aki bosszút esküdött
és felgyújtotta az apai házat
s most idegenség lepi, mint a köd
...
Világot hamvasztottam el szívemben
és nincs jó szó, mely megríkasson engem,
kuporogva csak várom a csodát,

hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nékem e farkasveremben.”

A tanulmány 7. pontjának gondolatmenetében szerepeltetett, egymást kölcsönösen (át)értelmező két történet rávilágít a passióversek egyik jellemző poétikai megoldására. Apa és fia versengését, az apai álmodó végrehajtó fiú lázadását, elbizakodottságát és erejének elégtelen voltát az áldozathoz a testek tömegének összehasonlítása, *könnyű* és *nehéz* szembeállításával valamint a *fent* és *lent* kétpólusú térszerkezete adja, amely minden bizonynyal a lélek freudi topográfiájára is utal. A *Bukj föl az árból* című 1937-es költemény megidézi az ovidiusi sorokat:

„...a középutat őrizd
meg, fiam, ezt lelkedre kötöm most, mert ha alatt szállsz,
víz nehezíti le szárnyaidat s ha magasra repülnél,
perzsel a tűz. A középut biztos.”²⁸

József Attila e passióverse a repülés két tiltott szélső pólusának (nap, tenger) hirtelen váltogatásával az olvasóból bizonytalanságot, szinte tériszony érzését váltja ki, és így teszi érzékelhetővé az *én* pozíciójának ingatag voltát, amelyet súlyosbít a kemény apaként megszólított Isten hiánya, akihez az *én* mérni tudná önmagát. A két pólus váltakozása különösen szembetűnővé válik a következő sorok kiemelésével: „Bukj föl az árból hirtelen,/ ne

²⁷ A tanulmányban idézett József-Attila költemények forrása: *József Attila összes versei I–III. Kritikai kiadás, közzéteszi STOLL Béla, Balassi Kiadó, Bp., 2005.*

²⁸ Publius OVIDIUS Naso, *Daedalus és Icarus*, ford. DSIDA Jenő = D. J., *Légy már legenda. Összes verse és műfordítása*, Püski Kiadó, Bp., 1997, 386.